

NAKNADNE OSUDE KNJIGE KRITIKA NA POPRIŠTU RADOVANA ZOGOVIĆA

Danilo Radojević

In the period from 1935 to 1948, the prominent Montenegrin writer Radovan Zogović belonged to the most selected group of revolutionary writers who consider literature to be an important segment of the fight for positive social goals (new realism). In late 1960's when voices began to be raised against the solutions brought by the revolution, in some circles it was noted that Zogović should be made an example of and publicly attacked.

This is when several polemic essays on his collection of reviews *On the Battlefield of 1947* were published. Zogović summarised his remarks on these attacks in the treatise „The Literary Trial“.

Svoje stavove o nadrealizmu, dadaizmu i ostalim novim pokretima u jugoslavenskim književnostima, koji su nastajali preuzimanjem modela iz književnosti zapadnih zemalja, Radovan Zogović je iskazao u više kritičkih tekstova, objavljenih tokom posljednje decenije pred Drugim svjetski rat,¹ kao i u toku tri i po godine nakon rata. Zogović je u tijem tekstovima, usvajanjem pojma *novi realizam*, što je drugo ime za socijalističku literaturu,

¹ R. Zogović je odbacivao „formalistički modernizam“ kao što je pisanje stihova bez velikih slova i interpunkcije; taj manir, skretao je pažnju, nije bio novina jer je još krajem XIX st. njemački pjesnik Stefan George pisao tako. A u slikarstvu i vajarstvu Zogović je odbacivao „zašvajsovane eksere“, „besmislice i trikove formalističkog modernizma“ (J. M. Milović, *op. cit.*, 234).

pomenute pokrete vidio kao eksperimente koji umjetnost i književnost okreću od važne funkcije koju treba da imaju u društvenoj zajednici.

Zogović je znao da je u crnogorskoj prošlosti epika imala pokretačku ulogu u naporima za održanje slobodne egzistencije. Ta strast otpora Crnogoraca konstantnoj agresiji koja je ugrožavala njihovu slobodu, utkana je i u biće R. Zogovića.² Otud i njegovo shvatanje da je jedna od uloga književnosti da razvija borbeni duh naroda. Godine 1937. on je zapisao: „Borbena romantika je sastavni organski element *novog realizma*“. On je smatrao da pisac mora da bude hrabar, da prikazuje društvene pojave u njihovom ukupnom značenju, da otkriva prijevare koje se podmeću u obliku „saradnje“ klasa, što je sredstvo obuzdavanja revolucionarne volje za promjenu eksploatatorskih društvenih odnosa. Tu treba tražiti i razloge što je od rane mladosti Zogović bio naklonjen socijalnoj literaturi. Međutim, za razliku od onih sudionika u stvaranju socijalne literature kod nas, koji su na nju gledali utilitarno, Zogović je iskazivao širi pogled, traženjem primarnosti umjetničkih vrijednosti.³

O idejnosti u umjetničkim djelima Zogović je zauzeo stav, da umjetnik ne slika samo univerzalne ideje, već predstavljanjem stvarnosti unosi i svoj subjektivni svijet, tj. svoje ideje koje imaju

² Na takav zaključak navodi me činjenica da je R. Zogović autor antologije *Crnogorske epske pjesme raznih vremena*, Titograd, 1970, uz koju je objavljena njegova velika studija u kojoj je, pored ostalog, zapisao da u epskim pjesmama mašta „dobija prostor i primjenu, umjetnički se najpunije ostvaruje onda kad događaji i istorijske ličnosti kojim se epos bavi prerastaju i razvijaju (se) u sižee i tipove“, a da noviju crnogorsku epiku karakteriše „njena ažurnost u vršenju društvene funkcije“ (R. Zogović, Predgovor antologiji, str. 105). Osim navedenog podsticaja, Zogović je nalazio čvrst oslonac o društvenoj funkciji umjetnosti u poeziji V. Majakovskog.

³ R. Zogović, „Osuda bez priziva“, *Naša stvarnost*, br. 15–16, jun 1938.

u kontekstu značajno mjesto.⁴ Obraćajući se onim socijalnim piscima kojima je nedostajao talenat, on kaže da je to razlog što nijesu mogli „vidjeti svijet od svojih ideja“ i dati sliku objektivne stvarnosti. Docniji kritičari Zogovićevih stavova (V. Pavletić, S. Lasić, S. Lukić i dr.) zaobilazili su njegovo jasno iskazano shvaćanje uloge književnosti, pa njihova kritika ne može biti validna. Pišući u godinama kada je fašizam dobijao sve militantnije forme i ugrožavao opstanak civilizacijskih dostignuća, Zogović je istakao da umjetnik „mora biti usko i aktivno povezan sa narodom“.⁵ Zogovićevo naglašavanje, u tadašnjem okolinostima, značaja idejnosti u umjetnosti, poslužilo je nekim kritičarima da ga naznačuju kao „dogmatu“. On je smatrao da klasna pripadnost umjetnika utiče na njegovo stvaralaštvo, da „estetska realnost“ postaje „preporoditelj čovjeka i čovječanstva“, jer estetika iskazuje jedan od dva vida ideologije: „nazadnu i naprednu“.⁶ U tekstu *Nušić i mi*, koji je potpisao zajedno sa Aleksandrom Vučom,

⁴ R. Zogović, „Ko sudi u *Radničkim novinama*“, *Umetnost i kritika*, br. 4-5, nov. 1939.

⁵ R. Zogović, „Odražavaju li umjetnici odraze“, *Umetnost i kritika*, br. 3, 1939.

⁶ R. Zogović, „Formalizam i subjektivizam pod maskom naprednosti“, *Život i rad*, sv. 32-39, dec. 1940. – Krajem 1979. godine uputio je Zogović odgovore na pitanja Jevta M. Milovića, među kojima je i sljedeći odgovor na pitanje o angažovanosti umjetnosti: „Ne primam dvosmislicu ‘angažovana poezija’, podjelu na ‘angažovanu’ i ‘neangažovanu’ - to su, s namjerom da obezvrijede revolucionarnu umjetnost, izmislili štitonoše kapitalističkog svijeta, a naši ‘socijalistički’ literarni uvoznici su i ovo uvezli i bez te poštapalice kročiti ne umiju. A što se tiče tendencioznosti umjetnosti - svaka je umjetnost tendenciozna, samo reakcionarni pisci progresivnu tendenciju proglašavaju za ‘angažovanost’, a svoju tendencioznost za ‘neangažovanost’, odnosno za ‘čistu umjetnost‘“. Zogović dalje veli da reakcionarni pisci ne trpe mobilizaciju čovjeka „za poznavanje društva i čovjeka“ (J. M. Milović, *Razgovori sa umjetnicima*, knj. 1, Beograd, 1983, str. 208).

Zogović je odgovorio na napad Miroslava Krleže, naglašavajući cilj svoga pisanja, da je podstaknut na kritiku „netalentovane, vulgarne i šematske lirike“, da je protiv „vulgarne socijalne književnosti“, protiv plitke, lažne, pojednostavljene tendencije u umjetnosti. To predstavlja početak takozvanog sukoba na književnoj ljevici.⁷ M. Krleža bio je skeptik kad je u pitanju mogućnost (brzih) pozitivnih revolucionarnih promjena u društvenim odnosima, već je vjerovao u lagano, evolutivno kretanje pa se protivio podređivanju književnog stvaranja takvom angažovanju. Zbog toga je ušao u konflikt sa predstavnicima teorije *novog realizma*, naglašavajući da je tajna umjetničkog stvaranja u tome da piševo uzbuđenje prenese kroz vjekove.⁸

U *Književnim sveskama* objavljeni su radovi autora koji su zastupali stavove o nužnoj društvenoj funkciji umjetnosti (*novi realizam*); to su: Ognjen Prica, Todor Pavlov, V. Dragin, Slavko Horvat, M. Nikolić (alias M. Đilas), Koča Popović, Josip Šestak (alias Stefan Mitrović) i Edvard Kardelj.⁹ Kao što se vidi, neki radovi su objavljeni pod punijem imenom autora, a jedan dio je potpisan pseudonimom. Zogović nije imao svoj tekst u tom prvom, i jedinom, broju časopisa *Književne sveske*. Tada je bio dobio zadatak da pripremljene rukopise za časopis preda štampariji u Zagrebu. Od zagrebačke policije bio je uhapšen¹⁰ i nakon deset dana sproveden u beogradsku Glavnjaču.¹¹ O *Književnim sveskama* napisao

⁷ *Naša stvarnost*, br. 17-18, 1939.

⁸ S. Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*, Zagreb, 1970, str. 25.

⁹ Pjesnik D. Kostić ispričao mi je da je bio dobio „partijski zadatak“ da se pridruži Kolu „Obilić“, koje je polazilo na gostovanje u Sofiju (Bugarska), i da uzme članke od Todora Pavlova, koje je on napisao za *Književne sveske*, da ih ne bi policija na pošti zaplijenila.

¹⁰ *Život i rad*, br. 32-39, 1940.

¹¹ U Glavnjači su, zapisao je R. Zogović, „osim Makedonaca i Jevreja, u posebnom položaju bili Crnogorci, crnogorski studenti prije svega“ (J. M. Milović, *op. cit.*, str. 202).

je Zogović prikaz pod naslovom „Najznačajnija domaća filozofska knjiga“. Ispoljivši otpor nadolaženju literarnih pravaca, poput nadrealizma, on je istakao da djela *novog realizma* na pravi način odražavaju stanje u društvu. Taj stav odgovarao je njegovom usmjerenju ka postizanju humanijih odnosa i shvatanju da je umjetnost važan oslonac za izgradnju slobodnog društva.¹²

Nakon što je Zogović odstranjen iz odjeljenja za propagandu CK KPJ (agitpropa), više od dvije decenije verbalno su ponavljane i dograđivane osude njegovog rada u partijskom vrhu. Napadi su posebno usmjeravani na Zogovićevu knjigu kritika, studija i polemika *Na poprištu*, iz koje je izdvajana, kao negativan primjer, njegova kritička analiza zbornika *Primjeri iz književnosti za osmi razred gimnazije*. Kada su se, 1968. godine, dogodile prve demonstracije protivu tadašnjeg režima u Jugoslaviji, neki intelektualni krugovi došli su na misao da ne treba ostati samo na verbalnim kritikama, već da je potrebno osuditi revolucionarne stavove Radovana Zogovića o društvenoj ulozi književnosti – objavljivanjem u periodici napada na njega kao reprezentativnog predstavnika pristalica *novog realizma*. U tijem krugovima se razmišljalo da se na taj način mogu uspješno degradirati i sve promjene, od 1945, koje su ostvarene u društvenim i kulturno-prosvjetnim smjerovima.

¹² Književni kritičar Đorđe Jovanović, u članku „Realizam kao umetnička istina“ (*Pregled*, nov-dec. 1938) kaže da istina u umjetnosti nije kao istina u nauci, već je to „specifična istina (...) jer nam otkriva neke naročite vidove stvarnosti koje nauka neposredno ne može da nam otkrije“. Đ. Jovanović je došao do zaključka da je nemoguće da umjetnost bude netendenciozna: umetnička istina o bijedi i nepravdi „postaje još jedan podstrek više, da se beda i nepravda otklone“, jer svijest koju nam donose umjetničke istine „razbuktava se u strast (...) koja nas podstiče da se založimo za ostvarenje slobode i sreće“. Ističući *novi realizam*, Đ. Jovanović konstatuje da „raniji realizam ne samo da je nedovoljan, već u mnogome i nemoguć u ovom našem prevratničkom dobu“ (Đ. Jovanović, *Studije i kritike*, Beograd, 1949).

Napad na stavove R. Zogovića objavio je i književnik Vlatko Pavletić, u tekstu pod naslovom „Osvajanje slobode“¹³, u kome je osudio Zogovićevo djelovanje u kulturi. Pošavši od teze da je procvat hrvatske književnosti bio zaustavljen (*sic!*) nakon Drugog svjetskog rata, da su književnici bili podvrgnuti staljinističkoj „dogmi o umjetnosti kao izvedenici ideologije i politike“, Pavletić kaže da se u ulozi Ždanova¹⁴ u Jugoslaviji „pojavi više različitih ličnosti (...), među kojima je bilo i talentovanih, kao na pr. Marin Franičević i Radovan Zogović“. Za Zogovića on veli da je odmah nakon rata „uživao glas vrhovnog i saveznog partijskog autoriteta za kulturu“¹⁵ pa da je zato za njega

¹³ V. Pavletić, „Osvajanje slobode“, *Kolo*, nova serija, br. 4, Zagreb, travanj 1969, str. 271–285.

¹⁴ Aleksej A. Ždanov, sovjetski političar koji je, poslije II svjetskog rata, osuđivao jedan dio književnika i filozofa zbog bezidejnosti i formalizma.

¹⁵ Neki sudionici sukoba na književnoj ljevici, saradnici časopisa *Pečat*, dugo su gajili otpor prema Zogoviću i nakon što je odstranjen iz agitpropa, i izgubio pozicije u vrhu CK KPJ. Otpor je ispoljavan verbalno, u užijem krugovima. Jedno svjedočanstvo o tome zabilježio je, 1961. godine, diplomata Arso Milatović. Kad je došao na odmor u vilu „Bistrica“ (Tržič, Slovenija), zatekao je tamo M. Krležu, M. Ristića, J. Vidmara i M. Bogdanovića. U njihovom razgovoru pominjani su M. Đilas, R. Zogović i J. Popović; tada je Marko Ristić „...dosta maliciozno dodirivao kulturni nivo tih nekadašnjih prvaka socijalne literature (...) i muke koje su književnici trpjeli od njihovog ždanovizma“. U jednom trenutku Ristić je „pomenuo Zogovićevo pjesništvo“, a A. Milatović je tada citirao stihove iz Zogovićeve poeme *Ali-Binak* i rekao da će, „bez obzira na sve“, ta poema ostati u baštini. O tome je među prisutnima nastala kontroverzna rasprava u kojoj je M. Ristić ispoljio negativan stav, čemu se usprotivio M. Krleža, potvrđujući sud A. Milatovića: „Slažem se, i to ne samo za poemu ‘Ali-Binak’, nego i za mnogo veći dio Zogovićevog stvaralaštva, koje će nadživjeti sadašnje vrijeme“ (A. Milatović, S Krležom na odmoru, *Politika*, 9. V 1987, str. 11).

govoreno da je „mali Ždanov“, a da su ostali kulturno-politički autoriteti po republikama nazivani „malim Zogovićima“. ¹⁶ Pavletić dalje tvrdi da je oblast umjetnosti bila na udaru „političkih intervencija i ideoloških bitaka“ i da je R. Zogović svoje tekstove sabrao u zbirku koju je „nazvao bez uvijanja *Na poprištu*“. Pavletić nije želio da razumije simboliku riječi *poprište*, u kojoj je pjesnik Zogović sažeo mnoge izazove: progone, zatvore, patnje zbog poništene crnogorske države, ratne lomove u kojima je pisao za partizansku štampu. ¹⁷ Posebno negativan uticaj, po mišljenju Pavletića, imala je Zogovićeva kritika *Primjer kako ne treba praviti 'Primjere književnosti'*. Pavletić kaže da je „naročito (je) velik odjek s dalekosežnim negativnim posljedicama imao Zogovićev surovi obračun s pokušajem uspostavljanja nešto slobodnijeg duha u zagrebačkom kulturnom podneblju, u čemu su mu pomogli i pojedini predstavnici iz same te sredine“. ¹⁸ On naglašava Zogovićevu negativnu ocjenu poezije Tina Ujevića, ali je izostavio da navede kontekst u kome je sud o Ujeviću iskazan: da je Zogović zamjerio priređivaču V. Zaninoviću što u *Primjere* nije unio Gustava Krkleca, „jednog od najdarovitijih i najzanimljivijih modernih građanskih hrvatskih pjesnika“, koga „nema ni u nastavnom planu“, a da je Tin Ujević, „koji nije talentovaniji od Krkleca ali je neuporedivo mračniji, dekadentniji i reakcionarniji od njega (...) – uključen

¹⁶ V. Pavletić, *op. cit.*, str. 272.

¹⁷ Da je naslov *Na poprištu* izraz duboko emotivnog proživljavanja pjesnika Zogovića svih stradanja za revoluciju, vidi se i iz opisa jednog njegovog stvaralačkog trenutka, o čemu sâm svjedoči, u odgovoru na pitanje J. M. Milovića (*Razgovori sa umjetnicima*, Beograd 1983, str. 230). U februaru 1941. godine Zogović je bio na oporavku u H. Novom, kada je napisao pjesmu *Neposlano pismo*. Miloviću je rekao da je to „bilo ‘pismo’ majci, razgovor s njom o njenom i mom životu, i to je, poslije ‘Internacije Crne Gore’, bila druga pjesma pri pisanju koje sam greao od plača“.

¹⁸ V. Pavletić, *op. cit.*, str. 273.

(je) i u nastavni plan i u Zaninovićev zbornik“.¹⁹ Poznato je da je kod Ujevića često prisutna mistika pa je Zogović na to skrenuo pažnju jer se radi o priručniku za škole. Velibor Gligorić, skoro dvadeset godina kasnije, ponovio je Zogovićevu ocjenu T. Ujevića. Gligorić veli da je Ujević idealist koji je „duboko u sebi sačuvao kult religioznih mislilaca u mistici hrišćanskog srednjeg veka“.²⁰ Ujević je pjesnik vlastitog unutrašnjeg života, on ostaje „sam sa sobom, sam u svome poetskom svetu“.²¹ Zogović, međutim, nije mogao, u dramatičnom vremenu revolucije, prihvatiti da se programski nameće u školskoj nastavi takva izolacija od opštih društvenih tokova i Ujevićev misticizam, iako je pjesnik Ujević, kroz prikazivanje sumornih ličnih doživljaja, na svoj poetski način dopunjavao sliku stvarnosti. Zogović je zamjerio što je u *Primjere* unijet Vladimir Vidrić, „nejaki formalistički pjesnik“, a nema mjesta za Jovana Dučića, iako je on „neuporedivo veći pjesnik od Vidrića, a nije veći izdajnik od Ujevića“.²² Razloge Zogovićevog otpora takvoj afirmaciji pojedinaca, u uzburkanom vremenu odmah nakon rata, možemo videti i u slučaju Milana Begovića, za koga kaže da je „eksperimentator i polupornograf“, „beznačajni pisac i značajan ‘kolaboracionist’; on misli na Begovićevo djelovanje u NDH, kada su u Kazalištu prikazivane njegove drame: *Pustolov pred vratima* i

¹⁹ R. Zogović, *Primjer kako ne treba praviti 'Primjere književnosti'*, Beograd-Zagreb, 1947, str. 11.

²⁰ V. Gligorić, Predgovor, u: Tin Ujević, *Odabrane pjesme*, Beograd, 1956. str. 13.

²¹ *Op. cit.*, str. 7.

²² R. Zogović, *Primjer...*, str. 11-12. - Kad pominje izdaju, to se odnosi na Dučićevu agitaciju u SAD protivu partizanskog pokreta u Jugoslaviji, jer je o svome trošku snimio i film protivu partizana; a za T. Ujevića aludira što je bio urednik „hitlerovskog“ lista za hrvatske radnike koji su radili u „Trećem Rajhu“, i da ga Savez književnika Jugoslavije „nije, iz moralno-političkih razloga, htio primiti u svoje članstvo“ (str. 15).

Bez trećega“. Osim toga, pisao je dramske kritike u listu *Hrvatski narod*, pa je optuživan da je to činio da bi „kritičarske stepenice pomogle do intendantskog mjesta“. ²³ V. Pavletić dalje veli da je u to vrijeme trajao „proces zaplašivanja“ pisaca, pominjući i druge aktore koji su u Hrvatskoj djelovali s tih pozicija (M. Franičević, Zdenko Štambuk, Marijan Jurković, Vatroslav Mimica, Ervin Šinko).

Radovan Zogović je raspravu *Primjer kako ne treba pisati 'Primjere iz književnosti'* napisao dok je radio u agitpropu CK KPJ. Objavljena je 1947. godine dva puta: posebno i u knjizi *Na poprištu*.²⁴ Ova rasprava odnosi se na pomenuti zbornik pod naslovom *Primjeri iz književnosti za osmi razred gimnazije*. Taj zbornik književnih tekstova odobrilo je Ministarstvo prosvjete Republike Hrvatske, a njegov urednik bio je Vice Zaninović, koji je za odabir i napomene uz tekstove imao grupu saradnika. U raspravi je Zogović kritički analizirao priloge, sa literarnog i idejnog aspekta, vrednujući valjanost izbora, kao i da li su priređivači samo ponavljali omaške autora nastavnog plana, „naročito u pitanju koje je pisce trebalo uključiti“. ²⁵ Zogović primjećuje da su priređivači potcijenili „značaj klasne borbe“ i revolucionarne pokrete s početka XX stoljeća, te da su pokušali izmiriti zdravu realističku književnost sa dekadentnom i antirealističkom, idejno s formalističkim, mračnjaštvo s revolucionarnim, dekadentno-anarhističku sa socijalističko-revolucionarnom ori-

²³ J. Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, Zagreb, 1989, str. 101. – Godine 1943. „obilježena je u Malom kazalištu 50. izvedba Begovićeve drame „Bez trećega“. Toj svečanoj predstavi „nazočan je uz autora ministar narodne prosvjete Mile Starčević“ (Snežana Banović, *Država i njeno kazalište*, Zagreb, 2012, str. 241).

²⁴ R. Zogović, *Primjer kako ne treba praviti „Primjere književnosti“*, Kultura, Beograd-Zagreb, 1947; isto, u: R. Zogović, *Na poprištu. književni i politički članci, književne kritike, polemike, marginalije*, Beograd, 1947, str. 213-237.

²⁵ R. Zogović, *Primjer...*, str. 4.

jentacijom.²⁶ Zogović još vidi da su priređivači zapostavili novorevolucionarnu književnost koja se razvijala poslije 1929. godine, kao „dio oslobodilačkog pokreta radnog naroda“.²⁷ U pomenutom tekstu više puta je skretana pažnja na propuste Josipa Škavića, saradnika Zaninovićeve, koji u osvrtu na „političku i kulturnu istoriju naših naroda između dva rata, svodi ulogu i značaj KPJ na nulu, pominjući je samo kada kaže da je bila natjerana u ilegalnost (Obznana, 1920)“.²⁸ Zogović je zapisao u pomenutoj analizi *Primjera*, da književne priloge za škole „treba shvatiti kao pomoćno sredstvo za odgajanje zdrave, borbene, kulturne i humanističke omladine (...), pri formiranju ljudi bogatih osjećanja, ljudi sigurnog i zdravog ukusa, pouzdanih mjerila“.²⁹

Zogović je opravdano odbacio diobu književnosti, koja je izvršena u *Primjerima*, na međuratnu i ratnu, zaključujući da se tijekom postupkom negira stvarni kontinuitet, pošto se radi o nastavku „predratne“³⁰ napredne književnosti koja je zanemarena, pa je iz predratnih književnosti unijet samo prilog od M. Kranjca. Od drugih autora unijeto je samo ono što su napisali „za vrijeme rata ili odmah poslije rata“.³¹

Prvi kongres književnika Jugoslavije održan je u Beogradu, u

²⁶ *Op. cit.*, str. 7. – Kada je, u novembru 1945, u Zagrebu obnovljen pedagoški časopis *Napredak*, Zogović je napisao članak „O kontinuitetu časopisa ‘Napredak’“ (*Borba*, 27. decembra 1945), u kome kaže da taj časopis „nema nikakvog prava na postojanje“ jer je „služio ustaškom režimu“ (R. Zogović, *Na poprištu*, str. 160), čime se zamjerio jednom dijelu prosvjetnih radnika u Hrvatskoj.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ R. Zogović, *Primjer...*, str. 24. – Josip Škavić (Sisak, 1881–?), učitelj, autor članaka iz pedagoške struke; predsjednik Udruženja jug. učiteljstva (*Znameniti i zaslužni Hrvati*, Zagreb, 1925, str. 255).

²⁹ *Op. cit.*, str. 21.

³⁰ R. Zogović, „Šaloozbiljna montaža“, *Naša stvarnost*, br. 7-8.

³¹ *Op. cit.*, str. 8.

novembru 1946. godine, na kome je R. Zogović podnio referat.³² V. Pavletić veli da je na kongresu Zogović imao ulogu „zatirača slobode stvaranja“, da je bio „bespogovoran, samosvjestan i naredbodavan“.³³ Iz toga referata Pavletić navodi pasuse u kojima Zogović piše šta savremena književnost, u tek oslobođenoj zemlji, treba da uzme kao predmet literarne obrade: da „odrazi našu savremenu istoriju, njena teška i slavna poglavlja, naše društvo, savremenog čovjeka. To praktično znači da je književnik stavljen pred zadatak da ocijeni velike i prelomne događaje“.³⁴ Zogovićevo pominjanje osnovnih tema koje bi mogle podstaći književnike da ih umjetnički iskažu, jer se radi o novom početku državne zajednice koja je tek izašla iz ratnih oluja, – Pavletić ocjenjuje kao diktat i potpuno ukidanje slobode stvaralaštva. Zogovićevom isticanju bitne tematike za književnu obradu, u želji da ne padne zaborav na minule događaje i da se učini korak ka moralnom oporavku zakrvljenih naroda, Pavletić dopisuje značenje da on u referatu nameće teret i obaveze za umjetnike.³⁵ Osnovne misli koje sadrži pomenuti referat, Zogović je napisao dvije godine ranije, u tek oslobođenom Beogradu, dok je trajala borba za oslobođenje Jugoslavije, u članku *Za mač i za pero*: „Suština slobode umjetničkog stvaranja, koja se kod nas ostvaruje (...) sastoji se u tome što će (se) umjetnost moći (...) slobodno služiti motivima“, što umjetnicima „niko neće zabranjivati da proniču u suštinu historijskih promjena, da istražuju i otkrivaju same pokretne snage istorije“. On dalje kaže da su pjesnici i umjetnici obavezni da „izvrše svoj dug prema sebi i prema otadžbini“. Dalje on kaže da su u bivšoj Jugoslaviji najsmjeliji „pobornici istinske umjetnosti“ zatvarani u kazamatima, da je diktatura zatvarala usta „slobodne umjetnosti“. Na drugoj

³² *Glas*, br. 427, 18. XI 1946, str. 3.

³³ *Op. cit.*, str. 275.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ *Op. cit.*, str. 277.

strani tiranski režim je kupovao neke umjetnike, a kada je nastupila fašistička okupacija (1941), onda su se na sceni pojavili kolaboranti: Vladimir Velmar Janković, Svetislav Stefanović, Todor Manojlović, Milan Kašanin, Svetomir Nikolajević i dr. Zogović zaključuje da istaknutim borcima za pozitivni društveni preporod, u književnosti „treba dati drugi život (...) realizovati ih umjetnički“.³⁶

Godinu dana poslije Pavletićevog članka objavio je Stanko Lasić opširnu studiju *Sukob na književnoj ljevici*³⁷, u kojoj je analizirao obimnu literaturu toga perioda i rekonstruisao genezu pomenutog sukoba. U Lasićevoj knjizi istaknut je značajan udio u pomenutom sukobu crnogorskih književnika Savića Markovića Štedimlije, Radovana Zogovića i Milovana Đilasa, ali nije pomenuo Stefana Mitrovića i Janka Đonovića. Pjesnik Stefan Mitrović (Sveti Stefan, Crna Gora, 1909 – Beograd, 1985), koji je takođe radio u agitpropu, autor je teksta *Nekoliko opštih primjedaba povodom pečatovih revizionističkih pokušaja*.³⁸ Tome tekstu S. Mitrovića dodao je Edvard Kardelj 17 stranica, o situaciji u Sloveniji, pa je cijeli tekst objavljen u *Književnim sveskama* pod Kardeljevim pseudonimom – *Josip Šestak*. Zbog toga autori koji pišu o sukobu na književnoj ljevici naznačuju Kardelja kao jedinog autora. Pjesnik Stefan Mitrović je, u intervjuu sa M. Marićem,³⁹ saopštio podatak o svome autorstvu pomenutog teksta. Na pitanje novinara Marića, da li bi želio da tu radnju objavi pod svojim imenom, S. Mitrović je odgovorio da nije za ponovno štampanje, „dok mu se ne vrati prvobitni, strogo načelni karakter“. Razumije se da su ovi pomeni crnogorskih sudionika

³⁶ *Borba*, Beograd, 1. decembra 1944.

³⁷ S. Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*, Zagreb, 1970.

³⁸ Tekst je objavljen u *Književnim sveskama* pod pseudonimom *Josip Šestak*, Zagreb 1940, str. 237–311.

³⁹ Milomir Marić, „Njgoš na književnoj levici“, *Duga*, NS, br. 256, Beograd, 17–31. XII 1983, str. 29–30.

u sukobu na književnoj ljevici samo djelimična slika o tom važnom periodu crnogorske književnosti.⁴⁰

R. Zogović je, 1940. godine, napisao da samo „napredno-partijna umjetnost današnjice sadrži u sebi objektivno lijepog i istinitog, sveljudskog, budućeg“.⁴¹ Takvo Zogovićevo mišljenje o „naprednoj“ umjetnosti, napisano u danima kada su evropske države padale pred fašističkim armijama, S. Lasić je negativno ocijenio jer je zanemario da su takav Zogovićev stav iznudila tragična zbivanja za mnoge evropske narode. Lasić olako zaključuje da je socijalna literatura „nastupala arogantno, ona je sebe smatrala oruđem revolucionarne borbe“⁴², pa dalje zapisuje da Zogoviću nedostaje „ironična relativnost“ i da je „stravično neumoljiv“, uznemiravala ga je njegova smirena sigurnost u opredjeljenju;⁴³ Lasić se pridržavao sudova koji su zapisani u časopisu *Pečat*, čiji saradnici nijesu prihvatili „partijnost“ u umjetnosti, pa kaže da su, u međuratnom periodu, pobornici *novog realizma* moralno-politički osuđivali neistomišljenike, a nakon II svjetskog rata da je vršena „etatistička prinuda“.⁴⁴ On tvrdi da je jugoslavenski socijalistički realizam najpotpunije obilježen osudama, a da to „najbolje pokazuje knjiga“ R. Zogovića *Na poprištu*, koju (u cjelini!) negativno ocjenjuje: da je to

⁴⁰ Književni kritičar A. Radoman zapisao je da pokret socijalne literature u crnogorskoj književnosti, „iako nejedinstvenih ishodišta i razudene poetičke osnove, u rasponu od nadrealističkog bekgrounda Rista Ratkovića do vječito buntovnog krležijanaca Savića Markovića Štedimlje, u dijahronom pogledu, (ovaj pokret) čini presudan, konstitutivni trenutak crnogorske književnosti XX vijeka“ (A. Radoman, Anatomija jedne poetike, *Quest* br. 5, Podgorica 2014, str. 91).

⁴¹ R. Zogović, Formalizam i subjektivizam, *Život i rad*, sv. 32-39, dec. 1940.

⁴² S. Lasić, *op. cit*, str. 146.

⁴³ S. Lasić, *op. cit*, str. 149.

⁴⁴ S. Lasić, *op. cit*, str. 259.

„jedna od najznačajnijih knjiga (ne samo u našoj zemlji već i u svjetskoj književnosti) za studij problematike partijnosti književnosti“.⁴⁵ Kritičari Zogovićeви jednodušno definišu njegove stavove o ulozi književnosti, da imaju karakter „partijnosti“, a nalaze ih u tekstovima koji su nastajali prije i u onima koje je pisao poslije rata, iako se ovi posljednji odnose na pitanja očuvanja državnih interesa u kulturnom, književnom, društvenom i moralnom domenu. Zogović se tada borio i protivu zaborava izdaje pojedinaca tokom rata jer je vidio primjere prikrivanja tih djela „smokovim listom fraza“⁴⁶, a to je široka lepeza pitanja na koja je pokušavao da odgovori još helenski filozof idealizma Platon, posvećujući nekima od njih značajan dio svoga znamenitog djela *Država*.⁴⁷ S. Lasić je najgrublje osudio Zogovićevu polemičku raspravu *Primjer kako ne treba praviti 'Primjere književnosti'*, da sadrži „totalnu osudu“ urednika zbornika V. Zaninovića i njegovih saradnika, sa pozicija „rigorozne partijske umjetnosti“.⁴⁸ On dalje piše da Zogović, u pomenutoj raspravi, donosi „bezobzirne, samovoljne i ničim fundirane lekcije koje ne implicira teorija socijalističkog realizma, ali ih implicira bjesnilo Radovana Zogovića“.⁴⁹ U odbrani V. Zaninovića, Lasić koristi grube ocjene umjesto da donese provjerljivu argumentaciju kojom bi opovrgao Zogovićeve stavove za koje misli da su sporni i neodrživi.

Svojim kritičarima Zogović je uputio suštinsku primjedbu, da zaobilaze bitnu činjenicu – vrijeme i okolnosti u kojima su nastajali ti tekstovi, pa na primjedbu da on u njima koristi „prevaziđene

⁴⁵ S. Lasić, *op. cit.*, str. 263.

⁴⁶ R. Zogović, „Linija 'bilo pa prošlo'“, *Borba*, 23. okt. 1946.

⁴⁷ Platon, *Država*, Beograd, 1976. – U ovom svom djelu Platon je, na primjer, iznio stav da u državi – „pjesme tugovanke i naricaljke nimalo nijesu potrebne“ (str. 81).

⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁹ Lasić, *op. cit.*, str. 264.

kriterijume“, kaže da sami pomen prevaziđenih kriterijuma „znači da nekad nijesu bili prevaziđeni, a to je već priznanje njihove relativne istorijske vrijednosti i protivurječi ocjeni – jeziva“, kako je anatemisana njegova knjiga kritika *Na poprištu*.⁵⁰

Stanku Lasiću je posebno smetao tekst R. Zogovića *Klevetnik heroja sa Sutjeske* koji je objavljen krajem aprila 1945. godine: „Optužiti nekoga 1945, dok još tutnje topovi u završnim bitkama, kao ‘klevetnika heroja sa Sutjeske’ značilo je diskvalifikovati ga totalno i oduzeti mu mogućnost bilo kakve obrane“. ⁵¹ Taj Zogovićev tekst odnosi se na priču Dušana Baranina koja je objavljena u listu *Selo*, 15. aprila 1945. D. Baranin je u toj priči, u formi razmišljanja partizana ranjenog u bitki na Sutjesci, ocijenio tu bitku kao džunglu „gdje se zvjерови u ludačkim mukama međusobno kolju i proždiru“. Baranin je u toj priči, zaključio je Zogović, zastupao stavove kolaboranata, jer je tvrdio da je „svako pravo čovjeka nad čovjekom nasilje, svaka mržnja je zvjerski, uspavani instinkt praživotinjstva čovjekova“. To znači da je Baranin izjednačio brutalnog agresora i žrtvu, kolaborante i borce za slobodu. Važno je znati da je Baranin objavio pomenutu priču u vrijeme kada je na Cetinju trajalo suđenje grupi ratnih zločinaca i saradnika sa okupatorom.⁵² Zogović, u pomenu toj kritici priče Dušana Baranina, nije pomenuo tu koincidenciju, ali se iz poruka koje sadrži i trenutka kada je objavljena nameće zaključak da je autor imao namjeru da, preko razmišljanja ranjenog partizana, ospori moralno pravo suda na izricanje kazne okrivljenima u pomenutom procesu. Jasno je da je Radovan Zogović bio izazvan da napiše oštru kritiku jer je Baranin jednako nazivao divljim zvijerima esesovce i partizane, ne odvajajući stvarnu ulogu partizana koji se, kako kaže

⁵⁰ R. Zogović, *Književna sudanija*, izdanje autora, Beograd, 1974, st. 37.

⁵¹ S. Lasić, *op. cit.*, str. 249.

⁵² Suđenje „Vojnog suda na Cetinju“, *Politika*, Beograd, 12. maja 1945, str. 4.

Zogović, „u ime principa čovječnosti i u ime uništenja mržnje prema čovjeku, bore protiv SS-zvijeri“.⁵³

Na Oktobarskom susretu pisaca u Beogradu, 1971. godine, pročitao je referat Sveta Lukić, u kome je ocijenio „našu progresivnu književnu kritiku potonjih predratnih i prvih poslijeratnih godina“⁵⁴, tvrdeći da je ta kritika bila „dogmatsko-marksistička“ i da su „njena glavna ostvarenja oštri napadi i diskvalifikacija književnika“, a da je toj kritici „osnovni pravac redovno diktirala partija“. Lukić je, dalje, zaključio da su glavna ostvarenja navodne dogmatsko-marksističke kritike, „na čelu sa Zogovićevim tekstovima iz knjige“ *Na poprištu* – „obraci kritike u službi“, da je ta kritika nastajala „radi službe revoluciji“, službe „partiji, što znači agitpropu i cenzuri“.⁵⁵ Radovan Zogović je u kratkoj replici odgovorio na Lukićeve tvrdo izrečene osude, da su to „neistine, slijepi ili do sljepila tendenciozni neistorizam, apsurdni, izopačavanja, uproščavanja i šabloniziranja“.⁵⁶

Nakon toga Lukićevog istupa, u čijim riječima nije teško prepoznati, po preuzetim kvalifikacijama, knjigu Stanka Lasića *Sukob na književnoj ljevici*, to je učinio i Vuk Krnjević, u tekstu *O Marku Ristiću povodom istupa Radovana Zogovića*.⁵⁷ Na Krnjevićev tekst odgovorio je Zogović bilješkom „Povodom jednog mnogopovodnog napisa“⁵⁸, a u istome broju *Književnih novina* Krnjević je objavio novi napad, pod naslovom „Povodom Zogovićevog ‘naivnog’ odgovora“. Izazvan tim napadima, Zogović je napisao raspravu „Književna sudanija“. Taj tekst Zogović je upućivao časopisima *Razvitak*, *Stvaranje* i *Ovdje*, ali su redakcije odbile da ga objave. Zato je, da ne bi krivotvorenje

⁵³ R. Zogović, *Na poprištu*, str. 147.

⁵⁴ R. Zogović, *Književna sudanija*, str. 4.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ R. Zogović, *op. cit.*, str. 5.

⁵⁷ *Književne novine*, Beograd, 1. XI 1972.

⁵⁸ *Književne novine*, Beograd, 16. XI 1972.

njegovih kritičkih napora, koji su primarno svjedočanstvo o nepokorenoj savjesti u prijelomnom vremenu, ostalo kao posljednja riječ, a i da bi odbacio potkazivanja, sâm tu raspravu objavio.⁵⁹ Razloge za objavljivanje te rasprave autor je sažeo riječima: „...i, što je glavno, zbog toga što Vuk Krnjević nije za mene *on lično*, nego simptom i pojava; njegovo ime nije, da se gramatički izrazim, lična imenica, nego zajednička - sinonim za sve druge Lasiće“.⁶⁰ Zogović je ukazao na zlonamjernost Lukićeve ocjene marksističke kritike, – da tu kritiku oličava knjiga *Na poprištu* i da je nastala „radi službe revoluciji“, a da se ta služba „svela na sluganstvo“, – zaključujući da je (Lukić) iskazao negativan stav onih ljudi sumnjiva morala koji svoj odnos prema revoluciji shvataju „kao najam i iznuđeni pristanak“, a ne kao životni izbor, kao „ono za šta se i čime se živi, što postojanje opravdava“.⁶¹

U knjigu *Na poprištu* Zogović je unio članke i studije koje je pisao, često u teškim uslovima, od 1935. do 1947. godine. Sadržaj većeg dijela tih tekstova su ideološki konflikti, ratna zbivanja, pogibije u revoluciji poznatih književnika, itd. Njegov jaki karakter nadahnjivao se vjerom u mogućnost revolucionarnog preobražaja društva.⁶² Zato je svojim tekstovima polemički reagovao na primjere moralnog i idejnog posrtanja nekih književnika. Pošto je, nakon 1948, bio onemogućen da javno djeluje, on se nije pokolebao u pravilnost svojih ranijih opredjeljenja što je vidljivo u njegovim literarnim ostvarenjima. Taj čvrsti stav nalazimo i u raspravi *Književna sudanija*, u kojoj je, da bi pokazao duhovnu zalutalost ostrašćenih kritičara, nalazio

⁵⁹ R. Zogović, *Književna sudanija*, Beograd 1974.

⁶⁰ R. Zogović, *op. cit.*, str. 8.

⁶¹ R. Zogović, *op. cit.*, str. 18.

⁶² R. Zogović je vjerovao u trajnost rezultata revolucionarnih promjena, pa je zapisao: „Buržoazija kao klasa nema budućnosti.“ (*Borba*, Beograd, 23. X 1946).

ironične metafore u iskazima prividnog „pokajanja“ zbog svoga kritičkog odnosa prema zastupnicima dekadencije i relativizma u književnosti, od koga zapravo nikad nije odustao.

Suprotstavljena shvatanja odnosa između ideologije i umjetnosti izazvala su, pred Drugi svjetski rat, pomenuti sukob na književnoj ljevici. Zastupnici *novog realizma* oslanjali su se, između ostalog, na stav mađarskog filozofa Đerđa Lukača, da pisci treba da stvaraju tipove koji odražavaju bitne društvene suprotnosti. To ujedno znači da umjetnost treba da bude okrenuta čovjekovim potrebama i da ne smije biti suprotna moralnim principima. Druga strana zamjerala je nosiocima ideje o *novom realizmu*, da umjetnosti i književnosti namjenjuju didaktičku, utilitarnu ulogu. Kritičari *novog realizma* tražili su punu nezavisnost umjetnika od društvenog života. Ovđe bih pomenuo da je još Aristotel, u čuvenom djelu *O Pjesničkoj umjetnosti*, dao definiciju umjetnosti kao odraza stvarnosti (*mimesis*), koja je u docnijim epohama bila na udaru od zastupnika „čiste“ poezije i umjetnosti.⁶³

Radovan Zogović nije bio usamljeni autor koji je, tokom i nakon Drugog svjetskog rata, osuđivao one književnike koji su, u okupiranoj zemlji, odobravali fašističko nasilje i služili četničko-ljotićevskoj i ustaškoj „ideologiji“. Književni kritičar Đorđe Jovanović, u članku *Štuka-kultura*, koji je objavio pod pseudonimom *Danilo Dragić*, na početku 1943. godine, pomenuo je neke srpske književnike koji su prihvatili služenje okupatoru i njegovoj propagandnoj mreži: Svetislava Stefanovića, Vladimira Velmara Jankovića, Vladimira Vujića, Svetomira Nastasijevića, Simu Pandurovića i dr.⁶⁴ Pet godina poslije objavljivanja Zogovićeve knjige *Na poprištu* pojavila se zbirka članaka Marka Ristića *Književna politika*, u kojoj je dao podatke o idejnim stranputicama jednog broja književnika. Za Miloša Crnjanskog, na primjer, on oštro kaže: „Nesrećni put kojim je

⁶³ Aristotel, *O pesničkoj umetnosti*, Beograd, 1955.

⁶⁴ *Glas*, ilegalni list NO fronta, br. 1–2, za januar–februar, 1943.

Crnjanski išao od svog anarhističko-defetističkog stanja duha do fašizma, istovremeno je put na kome je postepeno iščilio njegov talenat“. Za Momčila Nastasijevića, Ristić konstatuje, da njegova proza „nije samo mračna, nego i mračnjačka“, ali da se u izvjesnim krugovima stvorio kult „nadzemaljskog genija Nastasijevićevog“. O Svetislavu Stefanoviću zapisao je da je bio „jedan od najrevnosnijih propagatora fašističkih ideja“ i „bestidni hitlerovac“. Za poeziju Tina Ujevića veli da je u njoj „neosporno bilo i tona i gesta“, ali da su je „nagrdili i iskvarili žalosni elementi boemstva: neodgovornost, dezorganizovanost, mamurluk“. ⁶⁵ Potrebno je naglasiti da navedeni kritičari stavova Zogovića nijednom riječju ne pominju autore kao što su Marko Ristić ili Đorđe Jovanović, koji su se bavili istom problematikom, i na svoj način takođe osuđivali primjere izdaje i kolaboracije među književnicima. Zato se nameće zaključak da je Zogović postao tako otvorena meta zato što je tri godine radio u agitpropu.

Radovan Zogović je isticao po njegovom shvatanju primarni zadatak pisaca i umjetnika, da u svojim djelima odraze život i time ispune svoju društvenu funkciju. Njegovi oponenti, od početka 70-tih godina XX stoljeća, pri ocjenjivanju Zogovićeve značajne uloge u afirmaciji ideje o nužnosti moralnog i društvenog angažovanja književnosti, nijesu uvažavali istorijski kontekst koji ga je opredjeljivao da tako razmišlja i djeluje. Za optužbe da je R. Zogović bio neumoljivi (direktni!) cenzor neke određene knjige, ne postoji nijedna potvrda. O tome je i sâm Zogović, u kratkom odgovoru S. Lukiću, 19. oktobra 1972. godine, zapisao: „To da je agitprop CK KPJ bio cenzura, da se bavio cenzurisanim i da je, u vrijeme za koje ja mogu biti svjedok (1945–1948), cenzurisao ijedne knjige, – to je prosto falsifikat“. ⁶⁶ Ovo Zogovićevo svjedočenje o metodama rada agitpropa suprotstavlja se

⁶⁵ Marko Ristić, *Književna politika, članci i pamfleti*, Beograd, 1952, str. 251, 262, 276, 284, 287.

⁶⁶ R. Zogović, O službi i sluganjstvu, u: *Književna sudanija*, str. 12.

uporno formiranoj slici o presijama, diktatu i cenzuri koja je, navodno, vršena nad stvaraocima u tom kratkom poslijeratnom periodu. Ideje i sugestije piscima o potrebi književne obrade onih tema koje su bile iznuđene ratnim zbivanjima i stradanjem velikog dijela naroda, imale su za cilj iniciranje rada na formiranju cjelovitije slike o pređenom povijesnom putu i o vrijednosti žrtvovanja pojedinaca za postizanje pozitivnijih društvenih odnosa. Tako obrađivane, ove teme dobijaju i značenje moralnih oslonaca. Međutim, iz analize tekstova oponenta R. Zogovića, nedvosmisleno se vide njihove motivacije, da predstave Zogovićeve stavove o društvenoj ulozi literature – kao „diktat“ i oduzimanje piscima prava da sâmi biraju o čemu će pisati i kakav će odnos uspostavljati prema slobodno odabranim sižeima.